

ציוויים, חיובים ומטרות: עיון מחודש ביצירה מקורית

במאמר "ציוויים, חיובים ומטרות"¹ טוען הרב רבינוביץ כי מטרות, שהן בכירור שונות מציוויים, משחקות תפקיד חשוב ופורה בסיווגים המשפטיים של הרמב"ם. לטענתו, המטרות אותן מייחס הכתוב לציוויים מסוימים (מצוות), אמנם הינן בנות-השגה על ידי יישום הציוויים המסוימים הללו, אבל עדיין הן עומדות בפני עצמן כקטגוריות משפטיות תקפות. מטרות הינן כוללות יותר מהציוויים. אחד ממוריי הגדיר, כי הציווי (מצווה) הינו:

הוראה מסוימת, מספר פרטים מסוימים שהאדם מצווה בהם לשם סיבה כללית יותר. כך, הפרטים המסוימים (דקדוקים) נכללים תחת ציווי מסוים, והציווי המסוים נכלל תחת סיבה כללית יותר (טעם).²

הסיבה הכללית - הטעם - הופך למעשה למטרה. הרב רבינוביץ מבהיר כי לא רק סיבות, אלא אף צווים כלליים, מבטאים מטרות אליהן התורה רוצה שנסאף. אמנם מהכללים הרביעי והחמישי שבספר המצוות אנו למדים, כי אין למנות צווים כוללים או טעמי מצוות כחלק מתרי"ג מצוות, אבל מכל מקום, ביכולתם ליצור חיובים חדשים.³ הרב רבינוביץ מציג מספר דוגמאות של הלכות המופיעות ברמב"ם אשר חסרות בסיס מפורש בכתובים, ונלמדות ממטרות התורה.

פריצת-דרך מחשבתית זו, יש בה כדי לסייע בהבנת מספר עניינים בכתביו של הרמב"ם. נדון בשני עניינים כאלו.⁴

א. "ומלתם את ערלת לבבכם"

בראשית הדברים אעיר כאן הערה מושגית. הכלל המתודולוגי הרביעי שבספר המצוות הינו: "שאינו ראוי למנות הציוויים הכוללים התורה כולה".⁵ כלומר, על הציווי להורות על

* לעונג הוא לי ליטול חלק במחווה זו לבעל היובל, שתרם כה רבות לחקר כתבי הרמב"ם. ברצוני להודות לרב אשר טורין ולפרופ' גיימס דיאמונד שהואילו לקרוא את המהדורה הראשונה של מאמר זה, והעירו את הערותיהם המחכימות. יהי רצון שנוכה להמשיך ולדון בתרומתו של הרמב"ם בשדה המחשבה וההלכה לאורך ימים ושנים. המאמר תורגם מאנגלית בידי של הרב יונתן רוזנצווייג.

1 הרב נחום א' רבינוביץ, עיונים במשנתו של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ט, עמ' סז-צב [פורסם לראשונה: הנ"ל, "ציוויים, חיובים ומטרות במשנת הרמב"ם", בתוך: הרב שאול ישראלי ואחרים (עורכים), ספר היובל לכבוד הגרי"ד סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד, עמ' תקצט-תריב].

2 David Novak, *Natural Law in Judaism*, Cambridge 1998, p. 96. המטרה הכללית לא נחשבת כציווי לפי הכלל החמישי בספר המצוות.

3 ראה בפירושו להלכות קריאת שמע א, ג, ספר אהבה, חלק א, ירושלים תשנ"ד, עמ' כ-כב. הרב רבינוביץ הרחיב בעניין זה במאמרו הנזכר לעיל.

4 במאמר זה פישטתי אך גם חידדתי את המסקנות אליהן הגעתי בדיון המורחב שבדיסרטציה שלי (להלן הע' 7), עמ' 322-344. המסגרת המחשבתית של הרב רבינוביץ עזרה לבנות את גישתי הבסיסית.

עשיית מעשה מסוים. לפי הרמב"ם, משמעותה של הצהרה דוגמת "קדושים תהיו" (ויקרא יט, ב) הינה קיום כל התורה כולה. על כן, תהיה זו טעות להחשיב את "קדושים תהיו" כמצווה, כפי שעשו חלק ממוני המצוות שקדמו לרמב"ם. בסוף דיונו בכלל זה כותב הרמב"ם, כי המסקנה הנובעת ממנו הינה, שאין למנות את הציוויים "ומלתם את ערלת לבבכם" (דברים י, טז) ו"ערפכם לא תקשו עוד" (שם), כפי שעשו כמה מקודמיו. במקום ראייתן כמצוות, מבין הרמב"ם כי פסוקים אלו מורים לנו על קיום כל הציוויים כולם, כאומרים: "הכנע עצמך ושמע לכל הציוויים אשר נאמרו לעיל", וכן: "לא תמרוד בכל אשר אני מצווה אותך, ולא תעבור עליו". במורה הנבוכים (ג, לג) ממצה הרמב"ם מתוך הציוויים הללו צו מוסרי מאוד מסוים, בפירוש השונה באופן משמעותי ביותר מהקריאה המוצעת של ציוויים אלו בספר המצוות; הוא אומר (מהד' י' אבן שמואל, ירושלים תשמ"ב, עמ' תצא-תצב):

מכלל כוונת התורה השלמה גם כן להרחיק התאוות ולבוז בהם ולמעטם בכל יכולת, ושלא יכון מהם אלא ההכרחי... וכן מכלל כוונות התורה, הרכות, ושיהיה אדם נשמע לחבריו, ושלא יהיה קשה בלתי נשמע לחבריו, אך יהיה עושה רצון חבריו ועונה אותם ונשמע אליהם לחפצם ושב אל רצונם, כבר ידעת מצותו ית': 'ומלתם את ערלת לבבכם וערפכם לא תקשו עוד'...

פירוש חדש זה, לא זו בלבד שהוא סותר את הנאמר בספר המצוות, אלא הוא גם הביא את הר"י פערלא⁶ לשאול מדוע באמת אין הרמב"ם מונה ציוויים אלו בתור מצוות כאשר ברור שהם מורים על השגת מטרה מסוימת. הר"י פערלא משאיר קושי זה ללא מענה. אין ספק שמנקודת המבט הטכנית הצרה של מניין המצוות, קושי זה הוא אכן ממשי. מכל מקום, מה שמתגלה בפנינו בבירור הוא שהרמב"ם משתמש בפרק זה של מורה הנבוכים במושג 'מצווה' כמתייחס לכוונת החוק ותכליתו.

ב. "והלכת בדרכיו"

לפי הצעתו של הרב רבינוביץ ניתן להסביר גם את דרכו של הרמב"ם ביחס לצו: "והלכת בדרכיו". בנושא זה הרחבתי במקום אחר,⁷ ואסכם כמה מהנושאים הרלוונטיים לענייננו. הרמב"ם מונה כמצנת עשה ח את חיוב 'ההידמות בפעולותיו הטובות והמידות הנכבדות'. מקורו התנ"כי של הרמב"ם לחיוב זה הינו הפסוק "והלכת בדרכיו" (דברים כח, ט). צו זה, כרבים הדומים לו, חסר לכאורה כל תוכן מסוים, שכן מה יכול אדם לעשות כדי להידבק בדרכי ה' יותר מההידבקות במצוותיו שנתן לנו? שאלה זו נשאלה מאת רבי אברהם בן הרמב"ם על ידי קורא שהכיר את השורשים שבספר המצוות.⁸ הוא התייחס לציווי "והלכת

5 על פי תרגומו של משה אבן תיבון במהדורת רבי שבתי פרנקל, ירושלים ובני ברק, התשנ"ה.

6 ספר המצוות לרס"ג... עם ביאור הרב ירוחם י"פ פערלא, ניו-יורק תשכ"ב, ח"ב, עמ' 98.

7 ראה עבודת הדיסרטציה שלי, *An Evaluation of Maimonides' Enumeration of the Commandments, with Special Emphasis on the Positive Commandments*, University of Toronto, 2008, pp. 344-380.

8 תשובות רבי אברהם בן הרמב"ם, סימן סג, ספר המצוות, מהדורת פרנקל, עמוד רית.

ציוויים חיובים ומטרות: עיון מחדש ביצירה מקורית

בדרכיו" כ"ציווי הכולל את כל התורה כולה", והפנה להגבלות המוזכרות בשורש הרביעי. משהערכנו על קושי פרשני זה, נעבור להלכות דעות כדי לראות כיצד התייחס שם הרמב"ם למצווה זו.⁹

באופן מכריע אין הרמב"ם מתייחס בהלכות דעות לחיוב-לכאורה לחקות את מעשי ה' כמצות עשה, כפי שהוא עושה, לדוגמה, ברשימת הציוויים שנועדו לאשר את מציאות ה' ואחדותו.¹⁰ אין הוא אלא מצהיר כי "ומצווין אנו ללכת בדרכים האלו הבינונים..." (הלכות דעות א, ה), ובהלכה הבאה הוא כותב כי "כך למדו בפירוש מצווה זו..." ושוב הוא נמנע משימוש במושג 'מצות עשה'. אופי זה של הציווי, שהוא בבירור חלש יותר מאשר היה אילו היה מוגדר כמצות עשה, ניתן להבנה אף מתוך הערות נוספות שמעיר הרמב"ם בפרק הראשון מהלכות דעות. לדוגמה, בהלכה ג הוא כותב ש"שתי קצוות הרחוקות זו מזו שבכל דעה ודעה אינן דרך טובה ואין ראוי לו לאדם ללכת בהן ולא ללמדן לעצמו..." לו הייתה ההליכה בדרך האמצע בבחינת חיוב, היינו מצפים לראות במקום הביטוי "ואין ראוי לו לאדם", ביטוי מחייב יותר כמו לדוגמה: "ואסור לו לאדם". גם כאשר הרמב"ם משתמש בביטוי התקיף "חייב" בהלכה ו, עדיין הוא מסייג אותו במילים "כפי כוחו". כל זאת רומז לנו, כי אין בפנינו חיוב אלא עצה טובה. רק בסוף הלכה ה מציע הרמב"ם כי "ומצווין אנו ללכת בדרכים האלו הבינונים והם הדרכים הטובים והישרים, שנאמר: 'והלכת בדרכיו'". סמיכות שתי ההלכות, מצד אחד, ונתינת מקום משני לפסוק, מצד שני, מורות בבירור על כך שאין לראות את הפסוק כראיה גמורה למצווה אלא כרמז בלבד.

בהלכה ז מודגש, שניתן למצוא נורמה התנהגותית זו כבר אצל אברהם אבינו: 'נקראת דרך זו דרך ה', והיא שלימד אברהם אבינו לבניו, שנאמר: 'כי ידעתיו למען אשר יצוה וגו'.'¹¹ הרמב"ם מוסיף כי כל ההולך בדרך האמצע מבטיח לעצמו טובה חומרית: "וההולך בדרך זו מביא טובה וברכה לעצמו, שנאמר: 'למען הביא ה' על אברהם את אשר דיבר עליו'. ויש לדייק: לא טובה וברכה בעולם הבא, כפי שהיינו מצפים לו דרך האמצע הייתה מצווה של ממש,¹² אלא טובה וברכה פשוטים, כלומר: כאן ועכשיו. עובדה זו מתיישבת עם ראיית דרך האמצע כעצה טובה.

9 חשוב להעיר כבדרך אגב, שתפיסתו של הרמב"ם את רעיון 'והלכת בדרכיו' משתנה כשעוברים מספר המצוות בו מגדיר הרמב"ם מצווה זו בתור "ההידמות בפעולותיו הטובות והמידות הנכבדות שתואר בהם האל יתעלה על צד המשל", להלכות, שבהם מציע הרמב"ם תיאוריה מוסרית חדשנית - תורת 'שביל הזהב'. פעולות המכוונות כלפי האמצע יוצרות אופי מוסרי, ואופי זה פותח פתח להתנהגות מוסרית. אף שהתפתחות זו מסקרנת ביותר, לא נתעכב עליה כרגע, כיוון שאין היא שייכת לנקודה אותה מבקשים אנו להדגיש.

10 הבעיה בציון מצווה הנמנית במניין המצוות כמצות עשה הינה בעיה החוזרת ונשנית במשנה תורה. דנתי בסוגיה סבוכה זו בדיסרטציה שלי, לעיל הע' 7, עמ' 315-407.

11 דיכטומיה זו בין גישת הרמב"ם לדמותו של אברהם לבין גישתו לדמותו של משה נידונה בעניין רב אצל: Cf. James Diamond, *Maimonides and the Hermeneutics of Concealment: Deciphering Scripture and Midrash in the Guide of the Perplexed*, Albany: State University of New York Press, 2002, pp. 147-149, ובמיוחד בעמ' 159-162.

12 ראה הלכות תשובה ט, א.

לסיכום, דרך האמצע הינה יסוד של החוכמה ולא קביעה של החוק. הרמב"ם מזהה דרך זו עם דרך ה', מגלה את עקבותיה אצל אברהם אבינו ומבטיח כי כל ההולך בה "מביא טובה וברכה לעצמו".

תודות לתובנתו של הרב רבינוביץ נוכל להתקדם ולאפיין חוכמה עתיקה זו כמטרה אליה יחיד הרוצה להשלים את עצמו צריך לשאוף. ככל מטרה, אף השגתה של זו טעונה שלבים מספר, אולי יחסית לחשיבותה ו/או הקושי שביישומה. בפרק הרביעי מ'שמונה פרקים' אומר הרמב"ם, כי ציווי התורה נועדו לכוון את דרכנו אל הדרך האמצעית (מהד' ר"י שילת, ירושלים תשנ"ב, עמ' רלח): "וזה, שהתורה אומנם אסרה מה שאסרה התורה וציוותה מה שציוותה - מזאת הסיבה, רצוני לומר: כדי שנתרחק מן הקצה האחד יותר על צד ההרגל". אף שקיום המצוות הינו תנאי מוכרח לשם השגת המטרה הרצויה, ייתכן שקיום זה אינו תנאי מספיק. על כן, הרמב"ם ממליץ על 'התעמלות' נוספת. כך הם דבריו בהלכות דעות א, ז:

וכיצד ירגיל אדם עצמו בדעות אלו עד שיקבעו בו? יעשה וישנה וישלש במעשים שעושה על פי הדעות האמצעיות ויחזור בהם תמיד עד שיהיו מעשיהם קלים עליו ולא יהיה בהם טורח עליו ויקבעו הדעות בנפשו.

הנה, אם כן, יש בפנינו דוגמה למטרה היוצרת הלכה חדשה, אשר אין למצוא לה מקור הלכתי מסוים.¹³

ג. האהבה והיראה

הדוגמה האחרונה שאעסוק בה היא בעניין מקומן של האהבה והיראה בתורת המשפט של הרמב"ם. אטען, כפי שעשיתי עד כה, שהחילוק הקטגוריאלי בין מצווה למטרה מאיר באור חשוב את הנושא. בספר המצוות מתייחס הרמב"ם לאהבת ה' ויראתו כמצוות עשה, הבאות מיד לאחר הציוויים להאמין במציאות ה' ובאחדותו. לשם הקיצור, נניח להבדלים הבסיסיים בהגדרת מצוות אלו בין ספר המצוות לבין משנה תורה, ונעבור לניתוח יחסו של הרמב"ם לציוויים אלו במשנה תורה. בהלכות יסודי התורה (ב, א) מצהיר הרמב"ם כי "האל הנכבד והנורא הזה מצווה לאהבו וליראה אותו, שנאמר: 'ואהבת את ה' א-להיך', ונאמר: 'את ה' אלוהיך תירא'". גם כאן, כפי שראינו בדוגמה הקודמת, הרמב"ם לא אומר שמדובר במצוות עשה, חיובים, לאהוב את ה' ולירא ממנו, כפי שיש חיוב להאמין במציאותו ובאחדותו. מיד לאחר מכן אומר הרמב"ם (הלכה ב): "והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חוכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול...".

טענתי, בעקבות הרמב"ם, הינה, שאין אהבת ה' ויראתו אלא מטרות אשר יכולות להתממש דרך אישור נכון של מציאותו הייחודית של ה'. כלומר: הציווי לאשר כראוי את מציאות ה' ואחדותו הינו צעד חיוני ומוכרח על מנת להגיע למדה של אהבת ה' ויראתו. ככל שאדם

13 הרב רבינוביץ נותן דוגמה דומה בדיונו בהלכות שבפרק הרביעי מהלכות דעות. ראה עמ' עג-עה במאמרו (לעיל הערה 1).

ציוויים חיובים ומטרות: עיון מחודש ביצירה מקורית

משקיע יותר בלימוד מדעי הטבע, בדרכי פעולותיו, בחקר היצירים הרוחניים, בהבנת התיאולוגיה השלילית וכו' - הלכות אשר באות לאחר מימוש הציווי לאהבו ולירא ממנו - כך גדלות אהבת ה' ויראתו הנובעות מלימוד זה. כך יוצא שהרמב"ם במשנה תורה מתייחס לציוויים-לכאורה הללו במונח "מצוה", כמטרה ולא כחייב. דומני שדברי הרמב"ם במורה הנבוכים (ג, נב) מאשרים הנחה זו:

ואילו הדעות שאותן לימדנו התורה, והן השגת מציאותו יתעלה וייחודו, הן הדעות המלמדות אותנו את האהבה, כמו שהבהרנו כמה פעמים... מפני ששתי התכליות האלה, האהבה והיראה, מושגות בשני דברים. האהבה מושגת בדעות התורה הכוללות השגת מציאותו כפי שהוא יתעלה, והיראה מושגת בכל מעשי התורה, כמו שהבהרנו. הבן אפוא סיכום זה.

סיווג המצוות השגרתי של הרמב"ם למצוות עשה ולא תעשה הינו מפורסם, במיוחד הודות לספר המצוות. סיווג בעל דקויות רבות יותר מוצג בפנינו בפירושו למשנה, שם מניח הרמב"ם מערכת סיווג הכוללת בתוכה מעשים רצויים, מעשים מותרים, חיובים, מעשים שיש לגעור בעושה אותם, ואיסורים.¹⁴ קריאה זהירה של הדרך בה משתמש הרמב"ם במושג 'מצוה' במשנה תורה מורה על כך שעלינו להוסיף עתה אף את מושג ה'תכלית' למערכת הסיווג הנ"ל.

14 ראה, לדוגמה, במשנה בסנהדרין ז, ד; לשם דיון מפורט יותר, ראה עבודת הדיסרטציה שלי, עמ' 317, הערה 1.